

Sociologie in de Weimarrepubliek

Jürgen Habermas

I

In 1910 vond in Frankfurt, nog vier jaar voor de oprichting van de universiteit aldaar, de eerste Duitse sociologendag plaats. Vergeleken met andere sociale wetenschappen bezit de sociologie sinds die tijd nog altijd geen bijzondere reputatie. Naast de economie geldt ze als een onrijpe discipline en met vakken als de politicologie en de etnologie kan ze in het gunstigste geval gelijke tred houden. Niettemin vormt ze het hart van de sociale wetenschappen, want de sociologie is naast een vak ook altijd een supervak geweest; sociologie is tevens maatschappijtheorie. Zij is het die tesamen met de methodologie en de handelingstheorie de grondslagen van de sociale wetenschappen overdenkt. Haar valt de opgave ten deel het theoretische kader te ontwikkelen voor de samenhang van cultuur en maatschappij, politiek en economie. Aan haar blijft het voorbehouden de communicatie in stand te houden met de geesteswetenschappen, met de filosofie en de geschiedwetenschap, de theologie en de rechtswetenschap. Zij drukt een stempel op de taal van de interdisciplinaire communicatie en laveert daarbij tussen vakwetenschap en discursief medium. De complexiteit van haar taken verklaart ook haar tendensen tot diffusie, waardoor de cognitieve identiteit van het vak steeds werd bedreigd – zij het in Duitsland sterker dan elders.

Wanneer tegenwoordig weer eens alom sprake is van een crisis van de sociologie, dan doelt men op die diffusie van de cognitieve kern van het vak – binnen de sociologie met zorg ter discussie gesteld en er buiten boosaardig becommentarieerd. Wat Alvin Gouldner met zijn in 1970 verschenen boek *The Coming Crisis of Western Sociology* nog slechts aankondigde, gold vier jaar later als een voldongen feit: de Duitse vertaling droeg de affirmatief ingekorte titel *Die Krise der westlichen Soziologie*.¹ Sindsdien wordt het vak gekenmerkt door een aan willekeur grenzend pluralisme en vindt veel historische bezinning plaatst, waarbij houvast bij de klassieken wordt gezocht. Tegen deze achtergrond geeft het jubileum van de nog jonge universiteit van Frankfurt om twee redenen aanleiding tot een hernieuwde terugblik op de beginjaren van de Duitse sociologie. De sociologendagen in de Weimartijd weerspiegelden een crisisbewustzijn dat eigenaardig correspondeert met de

huidige bewustzijnstoestand van het vak.² Bovendien was Frankfurt de plaats waar zich destijds een sociaalwetenschappelijk discours van onvergeleijkbare vitaliteit ontwikkelde.

Een vergelijking met de Weimartijd biedt een geschikt *before-and-after-design*. De strijd om de cognitieve identiteit van het vak vond destijds in een andere context plaats, terwijl processen die toen zijn ingezet inmiddels hun beslag hebben gekregen. Binnen het wetenschapssysteem is de sociologie tegenwoordig in de volle breedte als vak geïnstitutionaliseerd. Ook in andere vakken heeft het sociologisch perspectief zich doorgezet – datgene, wat Dahrendorf 'de sociale dimensie van het begrijpen van problemen' noemt. Ten slotte is sociaalwetenschappelijk onderzoek geaccepteerd als methode voor het verzamelen en verwerken van data, niet alleen in de sociale wetenschappen, maar ook in de literatuur- en geschiedwetenschappen, de jurisprudentie, etcetera. Ook hebben zich interessante veranderingen voltrokken in de relatie tussen sociologie en samenleving. De toepassing van sociaalwetenschappelijke gegevens en inzichten heeft geleid tot zowel de professionalisering van belangrijke praktijken alsook tot een ambivalente verwetenschappelijking van administratieve – en meer in het algemeen – van bedrijfsmatig georganiseerde beslissingsprocessen. In de publieke opinie spelen sociaalwetenschappelijke argumenten en interpretaties dan ook een belangrijke rol bij het definiëren en waarnemen van belangrijke problemen.³ Ten slotte heeft zich een gesecculariseerd zelfbegrip van de moderne tijd ontwikkeld, dat tot in het dagelijkse leven de vorm van een sociologische Verlichting aanneemt. De aldus triviaal geworden Verlichting vormt de basis waarop discussies over een zogenoemde postmoderniteit pas mogelijk worden. Al deze tendensen, die tegenwoordig min of meer afgesloten zijn, scheiden ons van hun eerste beginpunten in de Weimarrepubliek.

Voor de discussies binnen de sociale wetenschappen vormde Frankfurt een merkwaardige focus. Want de generatiewisseling die zich hier voltrok, is exemplarisch te noemen: Karl Mannheim voor Franz Oppenheimer en Max Horkheimer voor Carl Grünberg. Hier ook doet het eerste sociaalwetenschappelijke instituut dat empirisch werk verricht, van zich spreken. Hier verwerft de sociologie niet alleen volledige academische erkenning, maar verkrijgt ze ook reputatie – ze is zelfs in staat de meningsvorming tot buiten de grenzen van het vak te domineren. Hier ontwikkelt zich een sociaalwetenschappelijk geïnspireerd discours dat vak- en faculteitsgrenzen overschrijdt. Onder knappe regie van Kurt Reizler vormt zich hier aan het eind van de jaren twintig een krachtenveld van sociaalwetenschappelijke geesten – een unieke constellatie van filosofen, psychologen, theologen, juristen en economen, waaronder de sociologen een unieke plaats konden innemen.

Ik wil nu eerst het milieu en de prestaties van de grondleggers van de Duitse sociologie schetsen tot aan het begin van de ontwikkeling van het vak in de Weimartijd.

II

Het begin van de Weimartijd vormt ook een cesuur voor de geschiedenis van de sociologie: Georg Simmel stierf in 1918 in Straßburg, Max Weber in 1920 in München. Ferdinand Tönnies, de derde figuur binnen de kring der grondleggers, is drie jaar ouder dan Simmel en negen jaar ouder dan Max Weber. Hij leeft tot 1936, houdt zich intensief bezig met het fascisme en speelt als 'elder statesman' naast Leopold von Wiese een belangrijke rol in de 'Deutsche Gesellschaft für Soziologie'. Maar zijn theoretisch invloedrijke publicaties werden niet gepubliceerd in de Weimartijd: het boek over Hobbes was reeds in 1881 verschenen en *Gemeinschaft und Gesellschaft* kwam uit in 1887. Hetzelfde geldt voor andere prominente vertegenwoordigers van deze eerste generatie, zoals Franz Oppenheimer (geboren in 1864, dus even oud als Max Weber) en Werner Sombart (geboren in 1863). Alleen Alfred Vierkandt (geboren in 1867) speelt als uitgever van het in 1931 verschenen *Handwörterbuch der Soziologie* ook later nog een zekere, zij het meer een codificerende dan een inspirerende of oriënterende rol. De tweede helft van de Weimartijd kenmerkt zich door een generatiewisseling: naast Theodor Geiger geven Karl Mannheim, Max Horkheimer en Hans Freyer het vak nieuwe impulsen.⁴

De generatie der grondleggers stond voor de opgave het sociologisch discours binnen de Duitse universiteit een gehoor te verschaffen. Aanvankelijk had de door Comte en Saint Simon, en door Marx en Lorenz von Stein gerepresenteerde voorlopersgeneratie dit invloedrijke discours buiten de universiteiten in gang gezet, en wel in de context van het vroege socialisme en de arbeidersbeweging. Tegen het einde van de negentiende eeuw voltrok zich in Frankrijk, de Verenigde Staten en het Duitse Rijk een academisering, die dit buiten de universiteit ontstane discours niet alleen met het disciplinair georganiseerde wetenschapsbedrijf in contact bracht, maar het ook deed aansluiten bij de politieke perspectieven en het ervaringsbereik van meer notabele intellectuelen. In Frankrijk en de Verenigde Staten voltrok deze verandering zich echter op een andere wijze als in Duitsland.⁵

Albion Small richtte in 1892 aan de universiteit van Chicago het eerste 'Department of Sociology' op, waaruit de beroemde 'Chicagoschool' zou voortkomen; in 1896 kreeg Emile Durkheim in Bordeaux de eerste sociologische leerstoel en richtte hij spoedig daarna de *L'Année sociologique* op, een tijdschrift dat grote betekenis zou krijgen voor de wetenschappelijke le-

gitimatie en de samenhang van de Durkheimschool. Sociologie werd in deze twee landen dus onmiddellijk als academisch vak geïnstitutionaliseerd, terwijl ze zich daarentegen in Duitsland in het academisch bedrijf moest wortelen zonder disciplinaire institutionalisering. Max Weber werd in 1894 professor in de nationale economie in Freiburg. Tönnies en Simmel waren privaatdocenten voor filosofie; de een kreeg in 1913 een leerstoel in de economische staatswetenschappen in Kiel, de ander pas in 1914 een ordinaat aan de universiteit van Straßburg. Tot het einde van de Eerste Wereldoorlog waren er alleen in combinatie met andere vakken leerstoelen in de sociologie. Zo bezette Werner Sombart een leerstoel voor nationale economie en was R. Thürenwald professor in de etnologie, volkpsychologie en sociologie.

De sociale identiteit van het vak stabiliseerde zich hier slechts in de losse vorm van een 'Honorationenverein' van sociaalwetenschappelijk geïnteresseerde geleerden, afkomstig uit meerdere faculteiten en velerlei disciplines. G. Jahn kan onder de negenendertig leden van de in 1909 opgerichte 'Deutsche Gesellschaft für Soziologie' naast nationale economen, juristen, politologen, theologen en historici maar drie 'sociologen in engere zin' aanwijzen.⁶ D. Käsler telt onder de deelnemers van de eerste sociologendag in Frankfurt toch reeds zeven wetenschappers 'die hun onderzoek – of op zijn minst een deel daarvan – met het woord sociologie in verband brachten'.⁷ Deze eerste kristallisatie binnen de universiteit correspondeert naar buiten toe met het afstand nemen van sociale bewegingen en politieke programma's. Het debat over waardevrijheid en de exodus van de oprichters van de 'Deutsche Gesellschaft für Soziologie' uit de 'Verein für Sozialpolitik' moet men dan ook plaatsen in het licht van een –voor de sociale identiteit van het vak belangrijke – onderscheiding tussen wetenschap en politiek. Wel heeft deze differentiatie in eerste instantie slechts betrekking op het methodisch zelfbegrip van de sociologie als wetenschap en nog niet op de geprononceerde politieke bindingen van wetenschappers en de politieke context van hun onderzoek. De vroege fase van het austromarxisme biedt daarvoor een leerrijke illustratie. De belangrijkste onderzoeken die uit deze kring voortkwamen (K. Renner, *Rechtsinstitute des Privatrechts*, 1904; O. Bauer, *Nationalitätenfrage*, 1907; R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, 1910; M. Adler, *Marxismus und Materialismus*, 1912) documenteren de strenge wetenschappelijkheid van politiek geëngageerde geleerden.⁸ Pas in de Weimartijd leidt de institutionele differentiatie ook tot een grotere distantie ten opzichte van politiek georganiseerde groeperingen. Typierend voor deze verdere academiseringsgolf is de oprichting van het 'Institut für Sozialforschung' in het jaar 1924, een instituut dat zelfs al onder zijn eerste directeur, Carl Grünberg, de vader van het 'austromarxisme' die distantie innam. Maar over het algemeen blijft er voor de generatie der grondleggers van de sociologie een

nauwe relatie met de politieke praktijk bestaan. Voor Tönnies en M. Weber, en ook voor Simmel en E. Troeltsch waren banden met, in dit geval, burgerlijke hervormingsbewegingen vanzelfsprekend.

Buiten een disciplinaire institutionalisering om krijgt de sociale identiteit van het vak dus voor de Eerste Wereldoorlog een eigen maar nog onscherp profiel. Schelsky beschrijft deze situatie aldus: 'Sociologie was een wetenschappelijk perspectief dat men als vertrekpunt van onderzoek kon nemen, wanneer men in een ander vak universitair en geestelijk geworteld was. Max Weber was bij uitstek de auteur, die deze stand van de sociologie summier tot uitdrukking brengt: op basis van een omvattende geestes- en sociale wetenschap diende de sociologie hem als een produktief wetenschappelijk gezichtspunt. Hij was geenszins alleen socioloog, maar tegelijk jurist en econoom, historicus en etnoloog, empirisch sociaalwetenschapper, in het bijzonder wetenschapstheoreticus, analytisch- en geëngageerd politicus en ook sociaal-politiek hervormer'.⁹

Daarmee zijn ook de contouren van de cognitieve identiteit van het vak geschetst, zoals die zich in het begin van de Weimartijd hadden ontwikkeld. Anders dan in de Verenigde Staten en in Frankrijk moest de sociologie in Duitsland voet aan de grond krijgen in een wetenschappelijk milieu, dat door het wijdse succes van de historische geesteswetenschappen getekend was. Gesteund door een in Duitsland tot aanzien en invloed gekomen 'Bildungsbürgertum' en bouwend op het 'hidden curriculum' van het Duitse gymnasium, heeft zich in deze idealistische wereld de door F.K. Ringer beschreven mandarijnenmentaliteit ontwikkeld.¹⁰ Deze geestelijke houding disponeerde een kaste van hoogleraren met een hoog sociaal prestige maar met weinig reële macht tot een geestelijk-elitaire afkeer van het 'machine- en massatijdperk'. Deze antimodernistische gemoedsstemming is gekoppeld aan een veeleer apolitiek zelfbegrip, dat aanzet tot een verbleekte, een conflicten en belangen versluierende, maar meestal autoriteitsconforme onpartijdigheid. Deze gezindheid vond in de antipositivistische instelling en in het antinaturalistische begrippenkader van de uit de geest van de romantiek ontsproten geesteswetenschappen een verwante uitdrukking. Tegen deze achtergrond spitste de bevreemding over de ontnuchterende sociologische manier van kijken zich vaak toe tot ressentiment.

In dit milieu moest de Duitse sociologie zich dus ontwikkelen en waarmaken. Natuurlijk heeft zij aan deze omgeving ook te danken dat ze een specifiek nationaal karakter verwierf – wat over het algemeen niet alleen nadelig voor haar heeft uitgepakt. Wie had geleerd zich in de wereld van de 'Historische Schule' te bewegen, beheerste de taal van Ranke en Savigny, en van de gebroeders Schlegel en Grimm; hij had leren omgaan met Herder, Humboldt en Hegel en kon zonder moeite deelnemen aan het interdisciplinaire

gesprek dat in de oude filosofische faculteit nog werd gevoerd. Wie opgroeide in een door Dilthey en door het neokantianisme uit zuidwest Duitsland bepaalde geest, kon zonder moeite de overeenkomsten tussen sociaalwetenschappelijk en historisch onderzoek ontdekken. Voor M. Weber en Troeltsch, voor Simmel en Sombart, voor Oppenheimer en Grünberg was een historische toegang tot de maatschappelijke realiteit vanzelfsprekend. Wanneer zij zich voor sociale wetmatigheden interesseerden stond hen geen streng nomologisch model voor ogen, maar hermeneutisch te achterhalen structurele samenhangen en ideaaltypen, zij het dat die wel empirisch aantoonbaar moesten zijn. Toch moeten we, terugblikkend, Sombarts programma van een 'Duitse Sociologie' niet al te serieus nemen. Een aparte Duitse weg, die zoals sommigen zeggen pas na de Tweede Wereldoorlog is verdwenen als gevolg van het Amerikaanse wetenschapsimperialisme, heeft nooit bestaan. Deze door Tenbruck verdedigde these¹¹ valt moeilijk te rijmen met de continue wederzijdse beïnvloeding, in het bijzonder van de Duitse en de Amerikaanse sociologie. Weliswaar werd die beïnvloeding buitengewoon geïntensiveerd door de gedwongen emigratie na 1933, maar is ze voorafgegaan aan de grote internationaliseringsgolf na 1945.

De grote prestatie van de grondleggers der sociologie bestond daarin dat ze sociologische vraagstukken en meer in het algemeen de aandacht voor de sociale dimensie van problemen (die zich in Frankrijk en de Verenigde Staten al lang had doorgezet) in het sociologieblinde milieu van de Duitse geesteswetenschappen tot hun recht hebben laten komen. De Duitse sociologie heeft zich gevestigd via een strijd tegen datgene wat haar tot een specifiek Duitse wetenschap gemaakt zou hebben. Behalve in universitaire oorden als Frankfurt heeft zij weliswaar de heersende mentaliteit niet veranderd, maar heeft ze de mandarijnen in elk geval verontrust en geprovoceerd. De wijze waarop Robert Curtius op Mannheims kennissociologie reageert, illustreert dat.¹²

III

Tegen de achtergrond van de fase van vestiging verschijnt de Weimartijd als een periode waarin de sociologie zich tot een zelfstandig vak ontwikkelt en waarin ook het empirisch onderzoek gestalte krijgt. Bovendien vindt in deze tijd een aanzienlijke cognitieve differentiatie van het vak plaats.

In Frankfurt en Keulen, waar de universiteiten uit hogere handelsscholen waren voortgekomen, werden in 1919 leerstoelen voor sociologie in het leven geroepen. Daaraan kan ook Franz Oppenheimer niets veranderen, die uit vrees voor zijn wetenschappelijke reputatie, op een uitbreiding van zijn leeropdracht staat en tegen de wens van zijn collega's die nationale econo-

mie doceren wordt benoemd tot professor in de sociologie en nationale economie. L. von Wiese wordt professor voor economische staatswetenschappen en sociologie. Samen met Max Scheler, die een leerstoel in de filosofie en sociologie krijgt, leidt hij de sociologische afdeling van het door de stad Keulen gestichte onderzoeksinstituut voor sociale wetenschappen. Zoals hij in zijn memoires schrijft, stelde hij zich 'het creëren van een duidelijk afgebakende en zelfstandige wetenschap en een dienovereenkomstig leer vak der sociologie' ten doel.¹³ Ook de derde nieuw opgerichte universiteit in Hamburg krijgt een leerstoel sociologie. En in 1924 wordt in Frankfurt voor C. Grünberg, de directeur van het pas opgerichte 'Institut für Sozialforschung', nog een leerstoel in de sociologie geschapen. Deze 'stichtingsleerstoel' verhuist met zijn opvolger Horkheimer naar de filosofische faculteit. Deze faculteit verlangt echter dat Horkheimer niet, zoals het Pruisische ministerie van cultuur had voorgesteld, werd benoemd in de filosofie en sociologie, maar in de sociale filosofie. Met de benoeming van Hans Freyer in Leipzig in 1925 werd ook daar een sociologische onderzoekstraditie in het leven geroepen. Toen ten slotte in 1930 Oppenheimer werd opgevolgd door Karl Mannheim, werd duidelijk dat het zwaartepunt van het vak zich had verschoven van Berlijn en Heidelberg naar Frankfurt, Keulen en Leipzig.

Vanuit Keulen gingen, wanneer men afziet van het werk van Max Scheler, noch theoretische impulsen noch aanzetten tot empirisch onderzoek uit. Daarvoor had de op classificatie van begrippen gerichte 'relatieleer' van Von Wiese niet voldoende inhoud. Maar voor de institutionalisering van het vak was Von Wiese van zeer grote betekenis – als directeur van het instituut en als een docent die de sociologie als zelfstandige discipline vertegenwoordigde; maar ook als uitgever van het eerste sociologische vakblad en vooral als secretaris van de 'Deutsche Gesellschaft für Soziologie' – als organisator die de vormgeving van de sociologendagen beïnvloedde. Voor de ontwikkeling van theorie en empirie waren andere figuren belangrijker – zoals Karl Mannheim en Theodor Geiger, die in 1928 in Braunschweig werd benoemd, Max Horkheimer en Hans Freyer, maar ook de jonge Paul Lazarsfeld, die in 1925 in Wenen in de periferie van het psychologisch instituut van Karl Bühler een plek schiep voor sociologisch onderzoek en aanvankelijk markt-onderzoek deed.

Om van deze ontwikkelingen een indruk te krijgen, moet men de cognitieve gedaante in herinnering roepen, die de sociologie had aangenomen in de werken van Tönnies, Simmel en Max Weber. De klassieke Duitse sociologie kenmerkte zich immers door haar pogingen een omvattende theorie van het ontstaan en de transformatie van de burgerlijke cultuur en maatschappij te ontwikkelen. Zij wilde een algemene theorie van vermaatschappelijking ontwerpen en tegelijkertijd een centrale bijdrage tot het zelfbegrip

van de moderne tijd leveren. De grondbegrippen 'gemeenschap' en 'maatschappij', 'ziel' en 'vorm', 'doelrationaliteit' en 'waardenrationaliteit' zijn zo geconcipieerd, dat men met een theorie van het sociale handelen en de sociale relaties een antwoord kon formuleren op de complexe vraagstukken die de toenmalige tijdsdiagnose opwierp. Maatgevend daarbij is het motief zich duidelijkheid te verschaffen omtrent de ambivalenties en de vooruitzichten van de culturele en maatschappelijke modernisering. Dit samengaan van theorieconstructie en diagnose van de moderne tijd verklaart de opvallendste trekken van dit type sociologie: a) de reflexieve terugblik op de tradities van het natuurrecht en de politieke economie, de geschiedfilosofie en het positivisme; op tradities dus waarin de moderne tijd zichzelf had gethematiseerd; b) de belangstelling voor pathologieën, paradoxen en crises die gepaard gaan met maatschappelijke ontwikkelingen; c) de eenheid van sociologie en maatschappijtheorie, hetgeen de integratie van demografisch en sociologisch onderzoek in engere zin binnen een theoretisch kader impliceert; een kader dat tegelijkertijd staat en economie, recht en cultuur, alsmede de vorming van het individuele bewustzijn omvat; d) het in elkaar grijpen van systematische en historische perspectieven binnen één beschouwing; e) een dienovereenkomstige verwaarlozing van empirisch veldonderzoek ten gunste van de geschiedwetenschappelijke empirie; en ten slotte f) de eenheid van theorie en metatheorie, dat wil zeggen de continue methodologische en wetenschapstheoretische zelfreflectie en zelflegitimatie van de eigen werkzaamheden. Max Weber biedt met zijn op de verklaring van het occidentale rationalisme gerichte onderzoeksprogramma¹⁴ het grote voorbeeld van een maatschappijtheorie die al deze elementen op een overtuigende wijze integreert.

Na de dood van Max Weber verzelfstandigen deze elementen zich. De onderzoekssituatie van de jaren twintig wordt bepaald door differentiatieprocessen die de integratieve kracht van individuele geleerden te boven gaan en die de perspectieven op een alomvattende maatschappijtheorie doen verdwijnen. Daarmee verbleekt de prototypische vorm die de cognitieve identiteit van het vak tot dan toe had gegarandeerd. Nu staan vertegenwoordigers van het vak op de sociologendagen tegenover elkaar: de een bestrijdt de ander met het argument dat hij niet werkelijk sociologie beoefent. In het spanningsveld tussen de 'relatieleer' van Von Wiese en de 'marxistische sociologie' van Max Adler breekt met alle hevigheid de strijd om de bestemming van de sociologie los. Deze confrontaties zijn enkel een symptoom voor het uit elkaar vallen van verschillende analytische niveaus, waarvan telkens één maatgevend wil zijn voor wat men eigenlijk onder sociologie dient te verstaan. Door selectief aan te sluiten bij de door Simmel geformuleerde formele voorwaarden van vermaatschappelijking maakt L. von Wiese de socio-

logische grondbegrippen los van zowel epistemologische als theoretische samenhangen en verzelfstandigt hij ze tot een abstracte relatieleer. Deze begripssociologie komt in de buurt van de late Tönnies (*Einführung in die Soziologie*, 1931). Anderen zien de sociologie als een nomologische wetenschap van sociale feiten, waarmee in eerste instantie klassen, sociale lagen, instituties en de daarmee verbonden sociale processen worden bedoeld. Deze positie wordt onder andere ingenomen door Theodor Geiger, die in 1932 aan Vierkandts woordenboek een centrale bijdrage levert en die een indrukwekkend onderzoek verricht naar 'de sociale stratificatie van het Duitse volk'. Lazarsfeld houdt op zijn beurt niet de theorievorming, maar het empirisch onderzoek voor de kern van de sociologie. Samen met Maria Jahoda, Herta Herzog en Hans Zeisel onderzoekt hij de werkelozen van Marienthal; hem komt de verdienste toe statistische procédés en onderzoeksmethoden die in andere disciplines reeds lang werden gebruikt, nu ook voor sociologische vraagstukken vruchtbaar te maken.¹⁵ Ten slotte verzelfstandigt zich ook de kennistheoretische zelfreflectie, die nog een vanzelfsprekend basiselement van de neokantiaans gekleurde maatschappijtheorieën was geweest (Weber, Simmel, M. Adler), tot een logica van de sociale wetenschappen – zij het in de vorm van Alexander von Scheltings studie over Max Webers wetenschapsleer (1934) ofwel in de stijl van de door de Wiener Kreis geïnspireerde werken van Otto Neurath.

Terwijl dus op haar weg naar een disciplinaire institutionalisering de sociale identiteit van de sociologie scherpere contouren krijgt, verbrokkelt haar cognitieve identiteit in de strijd om de bepaling van de sociologie. Sociologie wordt nu óf als een formele relatieleer opgevat, óf als speciale nomologische wetenschap, óf als sociaalstatistisch veldonderzoek, óf als een vorm van methodologie. Daarmee is de stand van de sociologie natuurlijk zeer onvolledig beschreven. Karl Mannheims *Ideologie und Utopie* (1929) was het boek dat de sociologie destijds een grote publieke belangstelling en zijn auteur een sterke positie binnen het vak bezorgde. Hierin wordt nogmaals een ander begrip van de sociologie naar voren gebracht. De kennissociologie presenteert zichzelf geenszins als een sociologie die alleen gericht was op het met elkaar in verband brengen van culturele fenomenen. Ze trad naar voren als een grondslagendiscipline die in het verlengde van Marx, M. Weber en M. Scheler de wereldbeschouwings- en ideologieënleer een vaste empirische basis verschaffen zou en die deze leer in de vorm van een sociologie van de sociologie zo wilde radicaliseren dat ze op zichzelf kon worden toegepast. Wel zou deze analyse van de 'zijnsverbondenheid' van alle geestelijke uitingen – de wetenschappen inclusief – nauwelijks een zo levendige respons hebben gevonden, wanneer Mannheim met zijn kennissociologie niet de pretentie had gehad het historisisme probleem dat Troeltsch had laten liggen op

te lossen en tevens de in de school van Dilthey ontstane wereldbeschouwingstypologie te overbieden. Want daarmee ging nu ook de burgerlijke sociologie, die zich in het vijandige milieu van de geesteswetenschappen moeizaam respect had verworven, tot de tegenaanval over. De tot onderzoek verheven ontmaskeringshermeneutiek kon niet meer als marxistische ideologiekritiek worden afgedaan. Zo moest Mannheim zich in zijn controverse met Curtius teweerstellen tegen het verwijt, dat de sociologie zich weer eens tot een universele wetenschap opblaast en een geestesvijandelijk reductionisme huldigt.¹⁶

Karl Mannheim is ook in zoverre significant voor de situatie van destijds, dat de Duitse sociologie nu op haar eigen theoriegeschiedenis reageert en zich bewust wordt van de samenhang tussen haar beide tradities: namelijk die van Max Weber en Marx. In hetzelfde jaar dat *Ideologie und Utopie* verschijnt, presenteert S. Landshut een *Kritik der Soziologie* waarin hij niet ingaat op de geschiedenis van de sociologie met als doel deze als academische discipline te rechtvaardigen. Landshut wil veeleer de sociologie als een belangrijke denkbeweging, als een intellectueel project vanuit haar ontstaanscontext inzichtelijk maken teneinde haar daarmee radicaal te historiseren: de sociologie zou tegelijkertijd met de historische formatie van haar object zijn ontstaan. Dat de sfeer van de burgerlijke maatschappij ook een geheel is van determinanten die onderdrukking en ongelijkheid veroorzaken, komt pas in beeld als men oog krijgt voor de mogelijkheid een associatie van vrije en gelijke producenten in het leven te roepen. Terwijl Marx zijn theorie vanuit deze in de sociale leefwereld zelf opkomende emancipatieproblematiek zou hebben ontwikkeld, zou de sociologie van Max Weber de sporen van haar oorsprong wegwissen: de concrete historische context die haar ontwikkeling motiveerde, wordt door Weber onzichtbaar gemaakt. Een jaar later, in 1930, verschijnt Hans Freyers *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*. Dit boek is eveneens het produkt van een reflectie op de geschiedenis van het sociologische denken: vanuit Hegel en Marx en via Dilthey komt Freyer tot Weber, Simmel en Tönnies. Ook Freyer wil hun theoretische aanzetten begrijpen vanuit de contexten waarbinnen ze zijn ontstaan. In dit geval niet met de bedoeling ze radicaal te historiseren, maar om de praktische wortels ervan bloot te leggen. Deze praktische kant van de sociologie komt volgens hem in de elkaar afwisselende grondbegrippen slechts verkapt tot uitdrukking. Langs deze weg rechtvaardigt Freyer zijn existentialistische kijk op de sociologie; hij beschouwt haar als een van conservatief-revolutionaire handelingsoriëntaties afhankelijk project. In dit opzicht bestaan er zeker overeenkomsten met het heideggermarxisme van de jonge Herbert Marcuse. Wederom een jaar later, in 1933, verschijnt Karl Löwith's grote verhandeling over Max Weber en Karl Marx, waarin hij zich expliciet op Landshut en

Freyer beroept. Löwith onderzoekt verschillen en overeenkomsten tussen beide denkers aan de hand van het 'culturele probleem van de rationalisering tot in het irrationele'. Achter deze soevereine vergelijking staat natuurlijk het baanbrekende werk *Geschichte und Klassenbewusstsein* van Georg Lukacs. Lukacs komt evenals K. Mannheim uit Boedapest; hij was in zijn Heidelbergse tijd niet alleen bij Emil Lask en Max Weber in de leer geweest, maar hij had zich ook motieven uit Simmels levensfilosofie eigen gemaakt en was ondertussen marxist geworden. Terwijl zijn burgerlijke collega's – Landshut, Freyer en Löwith – uiteindelijk vanuit een idee-historische belangstelling verbanden tussen Marx en Max Weber legden, had Lukacs een heel andere interesse. Vanuit het perspectief van Marx' analyse van het warenfetisjisme wil hij zich Webers theorie van de maatschappelijke rationalisering eigen maken, om op die manier een tegelijk sociologisch en kennis-theoretisch geschikt begrip van reïficatie te smeden waarmee hij problemen uit zijn vroege esthetische werken kon oplossen. Belangrijke inhoudelijke inzichten uit de klassieke Duitse sociologie verwerkt Lukacs met vrucht in zijn hegelmarxisme – een buitengewone filosofische prestatie, die echter al te nauw verbonden was met de politieke context van de arbeidersbeweging en het leninisme om toegang te kunnen krijgen tot de discussies van vaksociologen.

Filosofische aanzetten kwamen destijds ook van een andere kant. Theodor Litts *Individuum und Gemeinschaft* (1919) en Karl Löwiths *Das Individuum in der Rolle des Mitmenschen* (1928) mobiliseren de hegeliaanse erfenis en Heideggers 'Existentialontologie' voor een verheldering van sociologische grondbegrippen. Maar terwijl deze reflecties door de sociologen niet erg serieus werden genomen, werd Max Scheler met drie grote verhandelingen – in 1926 gebundeld onder de titel *Die Wissensformen und die Gesellschaft* – de grondlegger van de kennissociologie. Op grond van de in deze bundel voor het eerst gepubliceerde studie over 'Erkenntnis und Arbeit' komt hem ook de verdienste toe elementen uit het Amerikaanse pragmatisme op een degelijke wijze in de Duitse discussie te hebben geïntroduceerd. Voor het overige heeft Scheler met zijn colleges over de filosofische antropologie (*Die Stelling des Menschen im Kosmos*, 1928) grote invloed uitgeoefend op H. Plessner en A. Gehlen, die beiden hun sociologische theorieën over rollenspelen en instituties op deze antropologische basis grondvesten. Buiten het academisch metier werkte de bankier Alfred Schütz, eerst in Wenen, daarna in New York, waar hij pas in 1952 (aan de New School for Social Research) een hoogleraarspost krijgt. Maar reeds in 1932 verschijnt *Der Aufbau der sozialen Welt* – een toespeeling op en een pendant van Carnaps *Logischer Aufbau der Welt*. Ook Schütz' analyse hoort thuis in de rij van filosofische toeëigeningen van Max Webers werk. Vanuit het perspectief van Hus-

serls late filosofie heeft hij de bedoeling Webers handelingstheorie te systematiseren. Op grond van die arbeid wordt Schütz tot een invloedrijk grondlegger van de fenomenologische sociologie.¹⁷

IV

Mijn overzicht van de gecompliceerde situatie van de sociologie in de Weimartijd kan in vijf punten worden samengevat:

- na de Eerste Wereldoorlog begint de sociologie zich te institutionaliseren, zowel in het onderwijs als in het onderzoek;
- uit de verbrokkeling van de klassieke eenheid van sociologie en maatschappijtheorie ontstaan met elkaar concurrerende definities van de sociologie; die definities beogen de sociologie als vakwetenschap te verankeren op telkens een ander analytisch niveau;
- thematisch blijft de sociologie daarentegen in het teken staan van een cultuur- en kennis sociologie, die reageert op specifiek Duitse condities en omstandigheden (waardoor te begrijpen valt dat deze discussielijn afbreekt met de gedwongen emigratie van haar woordvoerders);
- de eenheid van sociologie en maatschappijtheorie komt alleen nog in het vizier wanneer wordt teruggekeken op de (idee)historische of systematische verhouding tussen Marx en Max Weber;
- onder invloed van Hegel, Husserl, Heidegger en het pragmatisme vormen zich nieuwe theoretische aanzetten, die echter – met uitzondering van Schelers werk – in eerste instantie alleen worden gezien als bijdragen aan filosofische discourses.

Deze centrifugale tendensen wakkeren een wijd verbreid crisisbewustzijn aan, dat door de bedreigde cognitieve identiteit van het vak vlam heeft gevat. De diffusie wordt door het succes dat de sociologie in de Weimartijd oogst nog verder versterkt: ook in andere disciplines zet een sociologisch perspectief zich in zoverre door, dat bij discussies die de analyse van de tegenwoordige tijd en andere interdisciplinaire thema's betreffen, een toenemend gebruik wordt gemaakt van de sociologische taal. De sociologie had – tegen de trend tot consolidering als vakwetenschap in – de reputatie van een synthetisch vak dat sensibel reageert op de problemen van de tegenwoordige tijd.¹⁸ Zo was ze in staat discussies ver buiten de grenzen van het vak te beïnvloeden, in het bijzonder aan een jonge en open in de wereld staande universiteit als die van Frankfurt; een universiteit die ook open stond voor Joodse geleerden die op andere plaatsen nog werden gediscrimineerd.

Met de socioloog Oppenheimer en de politicoloog Klumker beschikte de economische faculteit te Frankfurt reeds in de eerste jaren van de Weimarrepubliek over een sociaalwetenschappelijke afdeling. Haar gewicht werd ver-

sterkt door de benoemingen van Gerloff en Goldscheid, die sociologische gezichtspunten in de financieringswetenschap introduceerden. Daarbij kwamen later nog Adolf Löwe, die aansloot bij tradities van de oude politieke economie en Hendrik de Man, die een leeropdracht kreeg voor sociologie en sociale psychologie. Op initiatief van Hugo Sinzheimer, die onder invloed van de austromarxist Karl Renner een sociaalwetenschappelijk arbeidsrecht ontwikkelde, werd al snel de 'Akademie der Arbeit' opgericht. Haar eerste leider werd de sociaalfilosoof Eugen Rosenstock. In de juridische faculteit doceerde enige tijd Hermann Heller, die met zijn sociaalwetenschappelijk verlicht begrip van een staatsrechtelijke democratie een uitzonderlijke rol heeft gespeeld in de controverses over de Weimarse staatsrechtsleer. Heller trok bovendien jonge geleerden als Frans Neumann, Ernst Fisscher en W. Abendroth aan. In de filosofische faculteit werden de theologische leerstoelen bezet door prominente geleerden, die op de een of andere manier een vorm van religieus socialisme voorstonden: Theodor Steinbüchel en Paul Tillich, evenals Martin Buber – de opvolger van Franz Rosenzweig die zich ging toeleggen op zijn activiteiten in het Joodse onderwijsinstituut. Ook Max Scheler accepteerde kort voor zijn dood nog een benoeming in Frankfurt. In dit wijldvertakte sociaalwetenschappelijke milieu ontmoetten en bestreden na 1930, dus na de generatiewisseling, de beide Frankfurter sociologieën en de daarmee corresponderende kringen van jonge sociologen elkaar: aan de ene kant de groepering rondom Karl Mannheim en Gottfried Salomon en aan de andere kant die rondom Max Horkheimer – beide alleen ruimtelijk verenigd in het nieuwe gebouw van het 'Institut für Sozialforschung'. Tot deze jongeren behoorden naast vele anderen Norbert Elias, Kurt Wolff, Erich Fromm, Leo Löwenthal en Theodor W. Adorno.

De bijzondere plaats die de door Horkheimer geïnspireerde werken in dit kader innemen, berust op zijn tegendraadse poging de eenheid van sociologie en maatschappijtheorie te herstellen en wel op het nieuwe niveau van een intern-wetenschappelijke differentiatie. De theoretische eenheid die in de academische sociologie verloren was gegaan en die in de marxistische traditie alleen dogmatisch behouden bleef, werd op deze manier hersteld. Horkheimer wilde zich niet tevreden stellen met deze of gene variant van de vaksociologie, maar nam ook geen genoegen met de filosofische reflectie op de oorspronkelijke intenties van Marx en Max Weber, waarbij vanuit een theoriehistorische afstandelijkheid naar hun samenhang werd gezocht. De marxistische toeëigening van Webers theorie over maatschappelijke rationalisering door G. Lukacs vormde voor hem een aanknopingspunt. Het theorema van de reïficatie bleef het hart van een maatschappijtheorie; het diende echter niet meer de naderende ineenstorting van het kapitalisme te verklaren, maar zijn verrassende stabiliteit. Op de sociaalintegratieve

krachten van deze antagonistische maatschappijformatie kreeg men evenwel alleen greep wanneer maatschappelijke processen tot in het binnenste van individuen werden getraceerd. Derhalve steunt Horkheimer op de originele werken van Erich Fromm en verbindt hij de weberiaanse-marxistische maatschappijtheorie met de sociale psychologie van Freud.

De wetenschapshistorische betekenis van de vroege Kritische Theorie ligt echter niet alleen in deze produktieve aansluiting bij linkse freudianen.¹⁹ Meer nog ligt ze daarin dat Horkheimer de maatschappijtheorie transformeerde tot een interdisciplinair onderzoeksprogramma. In de organisatorische vorm van via arbeidsdeling geïstitutionaliseerd onderzoek moest dit programma tegelijkertijd op meerdere niveaus worden uitgevoerd: op het niveau van de filosofische grondslagenreflectie, op het niveau van de theorievorming binnen de afzonderlijke wetenschappen, en op het niveau van het empirisch onderzoek.²⁰ Zo verenigt het instituut enerzijds de arbeid aan empirische projecten en anderzijds theoretisch onderzoek binnen de economie, de rechts- en staatswetenschap, de esthetica, de geschiedwetenschap en de psychologie, met een continue filosofische reflectie op achterliggende ideeën, methoden en kennistheoretische vooronderstellingen. De wijze waarop de stralen van divergerende onderzoeksinteressen uit afzonderlijke wetenschappen werden gebundeld in de focus van een niet opdringerige en onorthodoxe geschiedfilosofie, spiegelt zich trouwens in de opzet van het *Zeitschrift für Sozialforschung*. Dit tijdschrift kent een evenwichtige verhouding tussen het rijk geschakeerde en alle strategische onderzoeksvelden bestrijkende recensiegedeelte enerzijds en de grote theoretische artikelen van de nauw met het instituut verbonden medewerkers in het hoofdgedeelte anderzijds. Gedurende de ballingschap in New York werd het voornemen een interdisciplinaire maatschappijtheorie te ontwikkelen evenwel steeds meer gereduceerd tot het formaat van een nog altijd bijzonder tijdschriftproject. In het voorwoord van *Dialektik der Aufklärung* geven Horkheimer en Adorno ten slotte te kennen, dat ze het vertrouwen in de produktiviteit van het wetenschappelijk bedrijf verloren hebben. In dezelfde tijd onderneemt T. Parsons op grond van andere theoretische premissen nogmaals een poging maatschappijtheorie als een onderzoeksprogramma te concipiëren – deze keer in samenwerking met psychologen en culturele antropologen. Daarmee heeft hij wereldwijd succes. Tegen de achtergrond van dit programma heeft zich na de Tweede Wereldoorlog de internationalisering van de sociologie voltrokken, terwijl Horkheimer en Adorno in het heropende 'Institut für Sozialforschung' niet meer de moed vonden of de kracht hadden, filosofie en sociologie, theorie en empirie tot een geheel samen te smeden.

Nadat ook deze tweede en zoveel succesvollere parsoniaanse poging om de eenheid van sociologie en maatschappijtheorie tot stand te brengen als

mislukt is beschouwd, heeft zich opnieuw een crisisstemming verspreid. Wederom is de cognitieve identiteit van het vak, dat als institutie goed verankerd is maar als professie nog steeds aan zichzelf twijfelt, in gevaar. Het onbehagen van de jaren twintig reproduceert zich nu op een hoger niveau: de discoursen zijn versplinterd; collega's nemen geen kennis meer van elkaars produkten; het interne forum is gesegmenteerd en vervult haar controlefunctie niet meer. Dahrendorf ziet het vak tegenwoordig eerder door anomie bedreigd dan door geesteloze normaliteit: 'Anomie betekent immers dat alles indifferent wordt. Het is een recept voor middelmatigheid, charlatanerie en onbeduidendheid'.²¹ De vergelijking met de soortgelijke situatie zestig jaar geleden, maakt echter een 'ontdramatisering' van deze oordelen mogelijk: de sociologie moet zich nog één keer instellen op een hoger niveau van de voortgeschreden differentiatie, zowel naar buiten als naar binnen toe.

Tegenwoordig onderhoudt de sociologie professionele relaties met allerlei beroepen en organisaties. Maar ze heeft van sociale bewegingen afstand genomen en in de publieke opinie concurreren haar interpretaties met die van andere disciplines. En wanneer sociologen politieke invloed willen uitoefenen, mogen ze hun beroepsrol niet langer met de rol van intellectueel vermengen. Naarmate zich een gesecculariseerd zelfbegrip van de moderne tijd doorzet, verliezen de sociologische tijdsdiagnoses bovendien hun offensief karakter; des te belangrijker wordt hun defensieve functie bij de bestrijding van elke vorm van obscurantisme. Kortom, het avantgardistisch bewustzijn is passé.

Na de nieuwe golf van sociologische Verlichting in de jaren zestig werd het sociologisch perspectief in de geschied- en literatuurwetenschappen en ook in andere sociale- en geesteswetenschappelijke disciplines min of meer als vanzelfsprekend geaccepteerd. Of de sociologie zelf van deze ontspannen verhouding profiteert is een andere vraag. Na de inflatie van een onscherp geworden sociologenjargon dienen zich andere specifieke talen aan voor het interdisciplinaire gesprek. Daarvoor staat ook de filosofie reserve.

De sociologie schijnt haar eigen identiteit niet te kunnen stabiliseren zonder maar ook niet met maatschappijtheorie. Drie vragen zijn dan ook nog steeds controversieel:

- a) Is zo iets als een maatschappijtheorie nodig?
- b) Is ze eigenlijk wel mogelijk?
- c) Zo ja, moet ze dan eigenlijk in een soort personele unie verbonden blijven met de sociologie?

Ad a) De geschiedenis van de sociale wetenschappen biedt een bevestigend antwoord op de eerste vraag. Op zijn minst schijnt een handelingstheorie nodig te zijn en wel om de verschillende gezichtspunten te verhelderen van waaruit de afzonderlijke sociale wetenschappen hetzelfde symbolisch voor-

gestructureerde gebied onder de loop nemen. Hoe groot de inbreng van de maatschappijtheorie dient te zijn, hangt voor het overige af van de verdere ontwikkelingen van de menswetenschappen – of ze, zoals ik aanneem, steeds filosofischer worden of dat ze veeleer objectivistische kennisidealen volgen.²²

Ad b) Een maatschappijtheorie kan op het huidige niveau van wetenschappelijke differentiatie noch in de vorm van individuele ontwerpen noch in de vorm van een via arbeidsdeling geïnstitutionaliseerd onderzoeksprogramma gestalte krijgen; ze kan niet meer als een supertheorie met eigen empirische evidenties worden ontwikkeld. Maatschappijtheoretische reflectie is zelf een specialiteit geworden die afhankelijk is van het contact en de uitwisseling met een veelheid aan discursieve werelden. De argumenten die voor de peilers van maatschappijtheorieën belangrijk zijn, moeten worden gezocht in andere disciplines en dienen in de taal van die disciplines te worden geformuleerd. Men vindt ze in de morele theorie, in de taalhandelings-theorie of in de ontwikkelingspsychologie. Maatschappijtheorie kan zich alleen nog manifesteren op een metatheoretisch niveau, waar ze elke directe toegang tot de sociale realiteit verliest.

Ad c) Er bestaan goede historische en ook zakelijke argumenten voor het feit dat maatschappijtheoretische taken onderdeel van de sociologie zijn blijven uitmaken; maar noodzakelijk is deze combinatie niet. Deze historische verbinding zou zelfs een belangrijke reden voor de gebrekkige cognitieve identiteit van het vak kunnen zijn. En die verbinding zou tevens kunnen verklaren waarom het crisisbewustzijn zich vooral manifesteert in periodes waarin erkende maatschappijtheorieën van de sociologie afstand nemen. Met het Franse structuralisme heeft de etnologie tijdelijk de positie van leidende discipline ingenomen; ze werd tot een discipline die andere sociale wetenschappen een perspectief kon bieden. Het is moeilijk te zeggen in welke vorm de sociologie uit de huidige, ietwat chaotische situatie tevoorschijn zal komen. De lusteloze indifferentie tussen in de lucht hangende maatschappijtheorieën en de vele sociologieën die perspectief en zelfbewustzijn ontberen zie ik als een teken voor het feit, dat ons bewustzijn niet is toegesneden op de complexiteit van het onderzoeksveld.

(Vertaling: René Gabriëls en Rein de Wilde)

Noten

1. A. Gouldner, *Die Krise der westlichen Soziologie*, Hamburg 1974.
2. D. Käsler, *Der Streit um die Bestimmung der Soziologie auf dem Deutschen Soziologentagen 1910-1930*, in: R.M. Lepsius (red.), *Soziologie in Deutschland und Ös-*

terreich 1918-1945, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 23, Köln 1981, p. 199 e.v.

3. U. Beck en W. Bonss, Zum Strukturwandel von Sozialwissenschaft und Praxis, *Soziale Welt* 26 (1989): 184 e.v.

4. R.M. Lepsius, *Die Soziologie der Zwischenkriegszeit*, in: Lepsius (1981): 7-23.

5. Zie voor het volgende: W. Lepenies (red.), *Geschichte der Soziologie*, Frankfurt am Main 1981, Bd. 2, deel 3.

6. H. Schelsky, *Rückblick eines Anti-Soziologen*, Opladen 1981, p. 21.

7. D. Käsler, *op cit.*, in: Lepsius (1981), p. 203.

8. R. Knoll e.a., *Der österreichische Beitrag zur Soziologie*, in: Lepsius (1981) p. 39-101.

9. H. Schelsky, *op cit.*, (1981) p. 17.

10. F.K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins*, Cambridge, Mass. 1969.

11. F. Tenbruck, *Die unbewältigten Sozialwissenschaften oder Die Abschaffung des Menschen*, Graz 1984.

12. V. Meja en N. Stehr (red.), *Der Streit um die Wissenssoziologie*, Frankfurt am Main 1982, Bd. 2, p. 417-426.

13. H. v. Alemann, L. v. Wiese und das Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften in Köln 1919-1934, in: Lepenies, *op cit.*, 1981, Bd. 2, p. 349-389.

14. Vgl. W. Schluchter, *Religion und Lebensführung*, Frankfurt am Main 1988.

15. W. Lepenies (1981), Einleitung, p. XVII e.v.; zie verder de bijdrage van H. Zeisel en J.S. Coleman in: Lepsius (1981), p. 395 e.v. en p. 404 e.v.

16. K. Mannheim, Zur problematik der Soziologie in Deutschland, in: V. Meja en N. Stehr (1982), p. 427: 'Verspätet, aber doch hält die Soziologie ihren Einzug in das offizielle Bewußtsein Deutschlands (...) Nicht als Kampfmittel gegen Klerus und royalistische Reaktion, wie in Frankreich, nicht im Geiste der puren Agitation, sondern den Weltblick zweier Möglichkeiten des modernen Sehens, den "bürgerlichen" und den sozialistischen Aspekt, schon in der Geburtsstunde in sich vereinigend, brach in Form einer gewaltigen Eruption in den Werken dreier Großer, in denen Max Webers, Ernst Troeltschs und Max Schelers (...) die Sicht empor'.

17. R. Grathoff, Alfred Schütz, in: D. Käsler (red.), *Klassiker des soziologischen Denkens*, München 1978, Bd. 2, p. 388-416.

18. R.M. Lepsius (1981, p. 10) herinnert aan een opmerking van de Pruisische minister van cultuur, C.H. Becker, uit 1919: 'Soziologische Lehrstühle sind eine dringende Notwendigkeit für alle Hochschulen (...) Durch soziologische Betrachtung allein kann auf intellektuellem Gebiet die geistige Gewöhnung geschaffen werden, die dann, auf das ethische Gebiet übertragen, zur politischen Überzeugung wird'.

19. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1973.

20. H. Dubiel, *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*, Frankfurt am Main 1978.

21. R. Dahrendorf, Einführung in die Soziologie, in: Lepsius (1981) p. 3.

22. J. Habermas, Die Philosophie als Platzhalter und Interpret, in: *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt am Main 1983, p. 9-28.